

Harry Mulisch, 75

Over de ketelmuziek van een wereldcomponist

F.A. Muller

In 1980 verbaasde literator Harry Kurt Victor Mulisch (Haarlem, 1927) vriend en vijand met de verschijning van *De compositie van de wereld*. Dit vuistdikke boek vol schema's, voetnoten, symbolen, verwijzingen, beginselen en Latinismen was niet bedoeld als literatuur. In het Voorwoord kondigde Mulisch aan systematische wijsbegeerte te gaan bedrijven:

“Ik zal systematisch te werk gaan – en dat in een mate, die menigeen in mijn geval onuitstaanbaar pedant zal voorkomen. (...) Had ik het meeslepend geschreven, wat eventueel ook had gekund, dan zou dat als een boemerang naar het boek zijn teruggekeerd: met dodelijke zekerheid was het dan afgeschoven naar de schone letteren, waar het niet thuishoort, ten einde het onschadelijk te maken op het terrein waar het thuishoort. (...) Dat neemt niet weg, dat het eigenlijk alleen geschreven had kunnen worden door iemand die deskundig is op alle terreinen die er in aan de orde komen. Aangezien zo iemand niet bestaat, heb ik het zelf maar gedaan. De gevolgen daarvan zullen niet uitblijven, en ik neem ze voor mijn rekening. Het is niet verstandig een boek als dit te schrijven, maar de verstandigheid moet men aan de dommen overlaten.”

Mulisch heeft, in het voetspoor van de grootse systeembouwers uit de geschiedenis der filosofie, een denksysteem ontworpen en uitgewerkt dat de gehele werkelijkheid omvat. Nauwkeuriger gezegd, hij is er op onnavolgbare wijze (in beide betekenissen van het woord) in geslaagd zijn denkbeelden over uiteenlopende onderwerpen en zijn duidingen van velerlei verschijnselen onder te brengen in een coherent geheel, waarin de mens en zijn volgens Mulisch onderscheidende voortbrengselen – te weten kunst, techniek, wetenschap en religie – een plaats krijgen toebedeeld. We zullen dit 'het Systeem' noemen.

De reacties van zijn collega-literatoren waren gemengd. W.F. Hermans sprak tegen zijn interviewers in *Bzzlletin* (Mei 1985) van “krankjorume filosofische onzinturf”. Rudy Kousbroek verwees het grootste gedeelte van *De compositie van de wereld* naar “de 'patafysica, dat wil zeggen de wetenschap der bijzondere gevallen en de leer der schijnproblemen en denkbeeldige oplossingen”, zo kan men nalezen in *Einsteins Poppenhuis* (1990, blz. 44). Een inhoudelijke onderbouwing van deze straffe oordelen bleef uit. Gerrit Krol en Maarten 't Hart bleken daarentegen tot de welwillende doch kritische luisteraars van Mulisch' wereldsymfonie te behoren.

De literaire critici wisten geen raad met *De compositie van de wereld*. Gelukkig hoefden zij dat ook niet, daar het Systeem niet thuishoort op het terrein van de schone letteren.

Hoe reageerden de filosofen? Het is immers op hun terrein waar Mulisch zijn Systeem met tromgeroffel en trompetgeschal heeft opgericht. En dit was Mulisch nog niet genoeg. Want na de verschijning van het boek hij deed iets, wat hij zelden doet: hij ging in de aanval.

In 'Contra Barbaros', verschenen in het wijsgerige tijdschrift *Kennis & Methode* (1984), en in zijn lezing 'Wat is de ware filosofie?', gepubliceerd in *De Gids* (Februari 1988), beweerde Mulisch dat academische 'vakfilosofen' geen echte filosofen meer zijn, zoals bijvoorbeeld Plato, Aristoteles, Leibniz, Schopenhauer, Hegel en Nietzsche dat waren. Zij hadden de gehele wereld tot hun 'onderwerp', van kop tot staart en alles er tussenin. In feite zijn de vakfilosofen 'filosofologen', die uitsluitend schrijven over, en in reactie op, de teksten van hun mede-'schoolfilosofen', in de regel over heel speciale onderwerpen. Door te versplinteren in specialismen heeft de wijsbegeerte haar ware aard verloochend.

De uitgedaagde filosofen waren aan zet.

Of de 'versplintering in specialismen' een vloek is voor de filosofie, dat staat te bezien (sprak de specialist, die dit een populistisch vooroordeel van ongeïnformeerde lieden vindt). Filosofen hebben van hun geschiedenis geleerd dat alomvattende denksystemen sneller ineensstorten dan ze zijn gebouwd – de opmars van de wetenschap heeft hier van alles mee te maken. Nu zou het van lafheid getuigen om na enkele van zulke ineensstortingen de systematisch-metafysische lier aan de wilgen te hangen, maar er is een grens waar doorzettingsvermogen en durf overgaan in hardleersheid, zo niet domheid. De filosofie heeft deze grens rond de voorlaatste eeuwende gepasseerd. Het bouwen van alomvattende denksystemen valt daarom buiten iedere filosofische bezigheid die men in de huidige academische wereld aantreft. *De compositie van de wereld* haakt op geen enkele manier in op enig debat dat filosofen onderling voeren, en werpt bovendien geen enkel licht op de problemen waar zij mee worstelen. Dus wat moet je ermee?

Kortom, doodgezwegen worden door de academische wijsgeren leek het voorbestemde lot van Mulisch zijn atavistische Systeem.

Omdat de schrijver van *De compositie van de wereld* echter Harry Mulisch is, die zijn wereldsymfonie bovendien liet begeleiden door een militante fanfare, heeft het Systeem zich mogen verheugen in de aandacht van verscheidene Hollandse denkers; hun beschouwingen zijn verzameld in *Harmonie als tegenspraak* (Bezige Bij, 1986), waarin ook de eerder verschenen stukjes van Gerrit Krol en Maarten 't Hart zijn opgenomen.

Mulisch kreeg de handen op elkaar van Jaap van Heerden, die in *NRC Handelsblad* (13 Februari 1980) verkondigde dat de verschijningsdatum van *De compositie van de wereld*, "een indrukwekkende prestatie", het moment zou kunnen inluiden "waarop het getij keert en een systematische duiding van het universum weer wordt erkend als een legitiem vermaak". Cornelis Verhoeven schreef in *De Tijd* (2 Januari 1981) zelfs dat "als dit boek 2000 jaar of zelfs maar de helft daarvan oud zou zijn, het als een hoofdwerk uit de geschiedenis van de filosofie beschouwd zou worden." Ger Groot bejubelde in *Streven* (1982) "de intellectuele prestatie van formaat" van Mulisch, en sprak zonder voorbehoud over "een verregaande mate van inventiviteit en originaliteit". En zelfs de dissonanten stonden met hun hoed in de hand, en bleken tot weinig meer in staat dan de afkeurende stukjesschrijvers: het honend uitventen van hun vooringenomenheid jegens Harry Mulisch.

Menig wijsgeer wees glimlachend op een scheefzittend kozijn of een overbodig ornament. Geen denker bleek echter bereid te filosoferen met de hamer, vermoedelijk omdat hij door de metafysische moed van de Systeembouwer en de omvang van het Systeem in verlegenheid was gebracht. Een dergelijk bouwwerk vernielt men niet. Dat is zinloos geweld. Dat het Systeem speculatief en oneigentijds is, wilden de denkers graag beamen, wellicht is het vergezocht en hermetisch, en niet

zonder incidentele vergissing of een aanvechtbare opvatting; maar het is tevens een gedurfd staaltje van systematische wijsbegeerte, dat stond buiten kijf.

Goed beschouwd is geen der filosofen werkelijk in het Systeem doorgedrongen. Een mogelijke uitzondering is S.J. Doorman, die in Het Parool (27 Maart 1981) concludeerde dat *De compositie van de wereld een hedendaags Corpus Hermeticum* is met een verre van dwingende systematiek. Doorman had zelf de Systematiek van Mulisch toegepast op aangekondigde onderwerpen en was tot zijn stomme verbazing tot geheel andere resultaten gekomen dan de Systeembouwer. Doch de meeste filosofen lopen gefascineerd om het Systeem heen, rammelen er wat aan, geven er een schop tegen, wijzen op een onvolkomenheid, steken hun hoofd even door het raam naar binnen, en lopen uiteindelijk weg met een uitdrukking op hun gezicht van: ik durf te bevestigen noch te ontkennen of dit vreemde systeem op de wereld past. Naar binnen gaan en het Systeem onderzoeken op een wijze die een systematisch wijsgeer waardig is, dat ging de filosofen kennelijk te ver – of hun tijd en krachten te boven.

Een mooi voorbeeld is de 'schoolfilosoof' Johan van Benthem, die in zijn bijdrage aan *Harmonie als tegenspraak* het volgende over de wereldcompositie bekende (blz. 220):

“Echt begrijpen daarvan is voor mij niet weggelegd, zo heb ik na enkele pogingen moeten constateren. Niettemin kunnen zelfs gevangenen van het hedendaagse filosofische kleinbedrijf een koene conceptie nog wel waarderen.”

Als Neerlands meest vooraanstaande logicus de poging tot systematische wijsbegeerte van Mulisch na herhaalde pogingen niet heeft kunnen begrijpen, dan is het verleidelijk te concluderen dat Mulisch zelf niet hoort dat zijn wereldcompositie een kakafonie is, en dat alle andere filosofische commentatoren zich in de luren hebben laten leggen. Die conclusie lijkt evenwel iets te gemakkelijk. Misschien had Van Benthem wat beter zijn best moeten doen.

Hoe dit ook zij, de samensteller van *Harmonie als tegenspraak*, Piet Meeuse, heeft gelijk wanneer hij concludeert dat er nauwelijks is geargumenteed over de inhoud van het Systeem en dat het Systeem nog recht overeind staat (blz. 119-120).

Ondanks al het geschrijf over *De compositie van de wereld* ligt de allereerste vraag nog onbeantwoord op tafel: *waarom is het mogelijk, dan wel onmogelijk, dat de wereld in elkaar zit zoals Mulisch beweert dat zij in elkaar zit?* (Zelfs een verre van dwingend systeem hoeft nog geen onmogelijk systeem te wezen.) Indien het Systeem onmogelijk 'van kracht' kan zijn (zoals Mulisch het uitdrukt), dan kunnen we het Systeem met een goed geweten in een vitrine zetten van het Historisch Museum der Onmogelijke Ideeën. Indien het mogelijk is dat het Systeem 'van kracht' is, pas dan kan het argumenteren voor en tegen de aannemelijkheid van het Systeem aanvangen.

Aan het Systeem ligt wat Mulisch noemt een 'feit-uitspraak' ten grondslag. Deze 'feit-uitspraak' betreft de muziek. Het feit-gedeelte van deze 'feit-uitspraak' is een universeel menselijk verschijnsel, te weten de primaire harmonie van een zuivere toon en zijn eerste natuurlijk boventoon, het octaaf, dat Mulisch 'het octave oerfenomeen' noemt. Neem de zuivere toon c1; zijn frequentie (262 Hz) is precies twee maal zo groot als die van de c (131 Hz); het gezamenlijk horen van de c en de c1 veroorzaakt de meest aangename samenklank in vergelijking met de andere samenklanken

(terts, quint, e.d.). Dit is de allereerste kwantitatieve natuurwet, aldus Mulisch, ontdekt door Pythagoras, waar wetenschap (fysische trillingen), wiskunde (natuurlijke getallen) en muziek (primaire harmonie) bijeenkomen. Voor Mulisch is dit bewustzijnsverschijnsel niet een toevallig feit van de fysiologie van ons gehoorzintuig in combinatie met de biochemische annex neurofysische structuur van onze hersenen. Driewerf neen. Het is de muzikale openbaring in de ziel van de universele orde van de octaviteit. In de kosmos van Mulisch staat de mens in het middelpunt.

Het uitspraak-gedeelte van de 'feit-uitspraak' is datgene waar een getrouwe beschrijving van de primaire harmonie in uitmondt, te weten een contradictie: "De tweede toon is niet identiek met de eerste, maar ook niet niet identiek." (blz. 113) We zullen deze uitspraak voor het gemak een naam geven: Oer.

De gelijkmatige overgang van een toon naar zijn eerste boventoon, zoals te beluisteren valt op het bij *De compositie van de wereld* geleverde 45-toeren plaatje, heet een 'glissando'; in het geval van de c en de c1 heet dit *de oeroctaviteit*. Mulisch noteert het glissando van een toon totdat zijn octaaf ontstaat met symbolen en noemt deze 'abstracte uitbeelding van de oeroctaviteit' *de canon*. De canon is de 'wereldformule' en de compositie van de wereld volgens de canon heet *de codex*. Mulisch hoort het glissando zeven stadia doorlopen.

Volgens Mulisch is de canon alomvertegenwoordigd in de 'octaviteiten' in de wereld: in de 'systematische' facetten van de individuele mens (zijn werktuigen, lichaam, denken, gevoel, goden en bewustzijn), de 'historische' fasen van zijn ontwikkelingsstadia (van de bevruchte eicel tot het sterfbed), in de materiële opbouw van de kosmos (van Eukaryotische oercellen en de aminozuur-spiralen van het DNA tot zwarte gaten en de Oerknal), en de geschiedenis van de mensheid (van de eerste horden der homoniden tot de geestloze massa van het heden en zelfs de verdwijning van de mensheid in de toekomst: "Naar *Koning Oedipus* zal men vermoedelijk kijken als naar het gescharrel van een troep bavianen; als alle mensen inderdaad 'broeders' zijn, zal de Negende Symfonie van Beethoven klinken als het gekrijs in het apenhuis", blz. 411).

De samenstelling en de ontwikkeling van het universum, de evolutie van het leven op Aarde en de geschiedenis van de mensheid, zijn individuele ontwikkelingsstadia, de techniek, de wetenschap, de kunst, de filosofie, de religie en het bewustzijn. De wereld is een symfonie van 'historische' en 'systematische' octaviteiten. *De compositie van de wereld* zou een blauwdruk voor de Schepper kunnen zijn geweest. Was het doel van Mulisch' literaire werk 'het raadsel te vergroten', met zijn wijsgerige werk schenkt hij ons een oplossing van het wereldraadsel. En omdat de octaviteit zich manifesteert in ons bewustzijn middels de primaire harmonie (het 'oerfenomeen', met dank aan Goethe), hebben we hier *ein Geburt der Welt aus dem Geiste der Musik*. Daar wordt een mens even stil van.

Uitspraak Oer betekent volgens Mulisch niets minder dan een overtreding van Aristoteles' Beginsel van de Tegenspraak: "Het is niet mogelijk, dat hetzelfde predikaat hetzelfde subject tegelijk en in hetzelfde opzicht toekomt en niet toekomt." (blz. 27) Zijn Systeem is op deze sensationele claim gefundeerd. Ter illustratie het volgende.

Een pisang is in het kleur-opzicht eerst voornamelijk groen, daarna voornamelijk geel en dus niet meer voornamelijk groen, en uiteindelijk geheel zwart en dus geel noch groen. Een pisang is in het afmeting-opzicht-van-de-pinda groot en in het

afmeting-opzicht-van-de-knotwilg klein en dus niet groot. Maar een pisang is nooit in het kleur-opzicht *tegelijk* voornamelijk geel en niet voornamelijk geel, of in *hetzelfde afmeting-opzicht* tegelijk klein en niet-klein. Geen predikaat komt de pisang tegelijk en in hetzelfde opzicht toe en niet toe. Het is niet alleen zo dat we zoiets nooit zien, we weten niet eens wat het *betekent* om zoiets te zien. Wat betekent het te zeggen dat een pisang in het vorm-opzicht tegelijk recht en krom is? Of in het kleur-opzicht tegelijk geheel zwart en niet geheel zwart is? Volgens Aristoteles hebben innerlijke tegenspraken wel een betekenis, maar ze zijn altijd onwaar doordat ze nooit een mogelijk feit beschrijven.

Nu zijn goede tegenspraken zo oud als de wijsbegeerte zelf. Denk aan de leugenaar van Epimenides, die zegt dat hij liegt, maar altijd liegt dus ook nu, en derhalve niet liegt. Denk aan Achilles en de Schildpad van Zeno: de halfgod kan de voor-sprong van het reptiel nooit goedmaken doordat in de tijd dat hij zijn achterstand op de schildpad overbrugt, de schildpad weer een stukje verder is, zodat de sneller bewegende de langzamer bewegende nooit inhaalt. En denk aan de Barbier van Russell, die alle inwoners van het dorp scheert die zichzelf niet scheren, en derhalve zichzelf wel scheert en niet scheert.

Tot op de dag van vandaag heeft een nadere analyse van redeneringen die uitmonden in een contradictie zonder uitzondering uitgewezen dat of de redenering ongeldig is, of een stilzwijgende premisse bevat die men kan verwerpen, of dat de tegenspraak verdampt wanneer men een onderscheid aanbrengt. Zo doende leert men van tegenspraken. Ze zijn een onontbeerlijk denkmiddel. Ze brengen het denken verder. Het Beginsel van Aristoteles is eeuwig vruchtdragend.

Wie een tegenspraak aanvaardt, gooit de handdoek in de ring. De speurtocht naar stilzwijgende vooronderstellingen, de kalme analyse van de Redenering, het aanbrengen van een onderscheid ten einde ons arsenaal aan begrippen te verrijken, al deze denkactiviteiten wordt een halt toegeroepen zodra men schendingen van het Beginsel gewoon gaat vinden. Het Beginsel knevelt de hersenen niet, zoals Mulisch schijnt te denken, het Beginsel opdoeken knevelt de hersenen; het is welhaast een noodzakelijke voorwaarde voor apofantisch taalgebruik in het algemeen en voor de filosofie in het bijzonder. Niettemin heb ik eerder getracht uiteen te zetten dat spaarzame schendingen van het Beginsel van Aristoteles, hoewel onnodig en onwenselijk op zeer algemene gronden, in beginsel te verdragen zijn ('Het Verbod', Hollands Maandblad, Januari 2002). Zelfs een eeuwig vruchtbaar beginsel moet niet de status van een onaantastbaar dogma krijgen, daar heeft Mulisch gelijk in. Filosofie is geen godsdienst. Maar een systematische wijsgeer beseft wat de gevolgen zijn van het afscheid nemen van het Beginsel, doordenkt ze, komt dan wellicht op zijn schreden terug, of aanvaardt de gevolgen. Niets wijst erop dat Mulisch, die niet genoeg kan krijgen van (vermeende) overtredingen van het Beginsel van Aristoteles, zich hiervan bewust is. Het tegendeel zal dadelijk waar blijken: Mulisch lapt de gevolgen aan zijn laars, met alle gevolgen van dien.

Welnu, het Systeem van Mulisch laat tegenspraken toe (het is niet consistent), maar laat niet alle tegenspraken toe (het is ook niet inconsistent); het laat enkele tegenspraken toe (het is paraconsistent). De toegelaten tegenspraken, zoals Oer, zijn wat Mulisch 'gecodificeerd' noemt, d.w.z. ondergebracht in de manifestaties van zijn canon, de octaviteiten in de wereld. Voor alle overige, 'ongecodificeerde' tegenspraken blijft ook het Systeem van Mulisch verboden gebied.

Hier beginnen de problemen. Zou het verschijnsel van primaire harmonie een 'innerlijk tegenstrijdig feit' zijn (Oer), dan is het om te beginnen een raadsel waarom alle getrouwe beschrijvingen van dit verschijnsel tot dusverre geen spoor van tegen-

strijdigheid bevatten --- in zoverre een luister-ervaring getrouw in woorden te vangen is. Maar waarom zouden we dan moeten concluderen dat Mulisch een 'contradictoir feit' heeft ontdekt, en niet dat hij middels Oer een verwarde beschrijving van een luister-ervaring heeft gegeven?

Mulisch heeft ingezien dat op deze vraag een antwoord *moet* komen, omdat men anders de wereldcompositie met recht en rede kan opvatten als het resultaat van een verwarde beschrijving die tot treuren toe wordt herhaald. *De compositie van de wereld* zou dan een gesponnen web van wartaal zonder weerga zijn. Mulisch *moet* overtuigend beredeneren dat de primaire harmonie onafwendbaar uitmondt in Oer, dat de overtreding van het Beginsel van Aristoteles onvermijdelijk is.

In 'Contra Barbaros' heeft Mulisch letterlijk verklaard erin geslaagd te zijn aan te tonen dat een schending van het Beginsel van de Tegenspraak onafwendbaar is:

"Ik heb aangetoond, dat die volstreckte harmonie alleen begrepen kan worden door een tegenspraak in te voeren: de octaaftoon is niet de grondtoon, maar tegelijk en in hetzelfde opzicht is hij de grondtoon."

Op twee plaatsen in *De compositie van de wereld* is er iets te vinden wat men als een argumentatie voor de onvermijdelijkheid van Oer kan aanmerken, voor een onderbouwing van Mulisch' sensationele claim dat de wereld aantoonbaar verschijnselen bevat wier beschrijving het Beginsel van Aristoteles tegenspreken.

De eerste argumentatie staat op blz. 113: "Nu produceer ik eerst de c, vervolgens de c1. Daarmee gebeurt iets verbijsterends, waarover ik sinds dertig jaar nadenk. *De tweede toon is niet identiek met de eerste, maar ook niet niet identiek.* De frequenties liggen in absolute zin het verst uit elkaar van de hele toonladder, maar zij verhouden zich nu op de eenvoudigste manier: 1:2. De prime als symfonisch interval bestaat niet, aangezien de tonen dan identiek zijn: daar kan dus nog niet van een 'consonant' gesproken worden. Maar bij het octaaf als symfonisch interval kan *niet meer* van een 'consonant' gesproken worden: er ontstaat een volstreckte *harmonie*, waarin de twee niet identieke tonen identiek worden."

In de laatste bijvoeglijke bijzin sluit Mulisch, bijna terloops, een redenering die in een schending van het Beginsel van Aristoteles eindigt. Deze bijvoeglijke bijzin volgt echter op geen enkele manier uit het voorafgaande. Wat wij horen bij de primaire harmonie wordt veroorzaakt door een superpositie van twee zuivere fysische trillingen die zelf geen zuivere fysische trilling meer is, d.i. niet een enkele frequentie heeft. Weliswaar zijn in onze gewaarwording dan geen twee zuivere tonen meer te onderscheiden, maar dat uitdrukken door te zeggen dat de tonen 'identiek' zijn geworden, is pertinent onjuist, want de twee ongelijke trillingen zijn er nog steeds. Sterker nog, zonder de aanwezigheid van deze twee niet-identieke trillingen, maar met de aanwezigheid van twee identieke trillingen (maakt niet uit van welke frequentie), hoort men geen harmonie.

Vermoedelijk bedoelt Mulisch dat de tonen verschillen in het frequentie-opzicht, en dus in dat opzicht, te weten als fysische trillingen, te onderscheiden zijn, en dus in dat opzicht niet identiek zijn, terwijl ze in het gehoor-opzicht, als tonen, niet meer te onderscheiden zijn, en dus in dat opzicht identiek zijn, dus niet niet-identiek. Het frequentie-opzicht en het gehoor-opzicht zijn echter verschillende opzichten; van een schending van het Beginsel van Aristoteles is geen sprake. Harmonie als schijntegenspraak. Het door elkaar halen van fysische trillingen (het frequen-

tie-opzicht) en tonen (het gehoor-opzicht) noemt Mulisch nota bene zelf “een fatale verwarring” (blz. 116). Ironisch dat juist deze verwarring de wereldcomponist fataal wordt.

De tweede, ingewikkelder redenering die de onafwendbaarheid van de contradictie Oer moet aantonen, is te vinden onder aan blz. 114 van *De compositie van de wereld*:

“De c1 is niet de c, en de c1 is niet niet de c. De c1 is niet niet de c in zoverre vanuit de c1 wordt *herkend* dat de c de c is. De c wordt pas de c met de c1, die niet de c is. Wat daar herkend wordt, is niet enige c in de c1 zelf, maar de *identiteit* van de c: c. Die herkenning is wat de contradictie van de c1 uitmaakt, want de c1 is niet de c. En toch herken ik de c1 niet als de c1, maar als de c. Maar de identiteit c is niet ‘in’ de c1 --- want dat is de indifferente toon waarmee begonnen is ---, maar zij bestaat tegelijk als de c1 en als de octave relatie tussen de c1 en de c.”

We zullen deze ingewikkelder redenering voor het gemak een naam geven: Redenering. De conclusie van Redenering is Oer toegepast op de c, waarmee het citaat boven opent.

Een eerste blik op Redenering leert dat ze de nodige vooronderstellingen bevat, die Mulisch stilzwijgend voor lief neemt. Ten eerste gaat Mulisch er vanuit dat iedere toon een unieke ‘toon-essentie’ heeft. Ten tweede schrijft hij aan de menselijke hersens het vermogen toe van ‘het herkennen van toon-essenties’. Ik kan alleen voor mezelf preken wanneer ik zeg dat mijn hersens alleen tonen kunnen ‘herkennen’; ik weet niet wat het betekent om *daarnaast* ook nog eens de ‘essentie’ van een toon te herkennen, laat staan de essentie van een toon te herkennen die ik niet hoor. Ook ik herken dat de c1 de eerste natuurlijke boventoon is van de c, doordat ik bij dier samenklank vermoedelijk dezelfde aangename luister-ervaring heb die ‘primaire harmonie’ heet en die kennelijk alle mensen dan hebben; maar *daarnaast* word ik mij geen ‘essenties’ gewaar. (Niemand in mijn omgeving bleek trouwens in staat ‘toon-essenties’ te kunnen herkennen, alleen tonen, consonanten, dissonanten, harmonie, meerstemmigheid en andere bekende verschijnselen uit de muziek. Wie denkt dat ik mijn omgeving heb besmet met het onvermogen ‘toon-essenties’ te herkennen, zal de vraag moeten beantwoorden waarom er in de musicologie geen ‘toon-essenties’ voorkomen. Als deze ‘toon-essenties’ zo essentieel zijn als hun naam suggereert, waarom zijn ze dan bij generaties musicologen, componisten, dirigenten en musici collectief het ene oor in- en het andere oor uitgegaan? Kan het zijn dat Mulisch over een uitzonderlijk gehoor beschikt? Of hersens heeft met actieve gebiedjes die bij alle andere mensen niet actief zijn? In beginsel zou wetenschappelijk onderzoek naar het brein en de oren van Mulisch dit moeten uitwijzen.)

En indien we de toon-essentie opvatten als de *pitch-class*, zoals Elmer Schönberger heeft gesuggereerd, dan komt zelfs de schijn van een tegenspraak niet meer in zicht, want dan hebben we twee niet-identieke tonen, de c en de c1, die tot dezelfde klasse behoren, wat even non-paradoxaal is als twee niet-identieke mensen die tot hetzelfde geslacht behoren.

De derde onderstelling in Redenering komt naar voren waar Mulisch spreekt over ‘bestaanswijzen’ van een ‘toon-essentie’: ‘bestaan als’ een andere toon dan de toon waar de toon-essentie bij hoort en ‘bestaan als’ een octave relatie (“zij bestaat tegelijk als de c and als de octave relatie tussen de c en de c1.”). Waren de ‘toon-

essenties' reeds efemere inwoners van het bewustzijn, met deze *modi essendi* worden ze er niet grijpbaarder op.

Voor de analyse van de geldigheid van Redenering maakt de kwestie rondom (het herkennen van) toon-essenties overigens niet veel uit, maar Redenering wordt er niet bepaald aannemelijker door. Wie het praten over 'toon-essenties', het 'herkennen' ervan en hun 'bestaanswijzen' als wartaal bestempelt, komt er niet onderuit tevens de gehele Redenering als wartaal te bestempelen. (Misschien zinspeelde Van Benthem hier beleefd op.)

Met zekerheid kunnen we reeds concluderen dat Mulisch de redeneerfout begaat van, in goed Middeleeuws Latijn, *audiatur altera et pars* (het achterwege laten van de expliciete formulering van alle benodigde premissen), omdat hij nergens onder woorden brengt welke semantische regels de buitenissige uitdrukkingen uit de Redenering dienen te gehoorzamen ("c is de toon-essentie van de c", "een mens herkent de toon-essentie van een toon", "de essentie bestaat als de toon", "de toon-essentie bestaat als de octave relatie"). Men zwemt hier rond in zeer troebel water.

Dit betekent natuurlijk niet dat wanneer de verzwegen premissen van Redenering bekend zijn gemaakt, alles koek en ei is. Want dan nog begaat Mulisch de redeneerfout *petitio principii*: het maken van onderstellingen die evenzeer om een onderbouwing schreeuwen als de conclusie Oer wanneer Redenering de bedoeling heeft ons te overtuigen van de onafwendbaarheid van Oer.

Tot zover de twijfelachtige vooronderstellingen van Redenering; nu haar structuur. Als twee dingen verschillen in een bepaald opzicht, dan zijn ze niet identiek, doordat er kennelijk een verschil is dat ze onderscheidt: de c en de c1 hebben een verschillende frequentie en zijn dus *niet-identieke tonen*. Dit is de eerste deelconclusie van Redenering. Ze is correct op basis van de gangbare betekenis van 'is identiek met' (twee dingen zijn identiek dan en slechts ze dan ze alle eigenschappen en relaties delen).

Niettemin delen de c en de c1 een eigenschap, dus zijn ze hetzelfde in dat opzicht, ze hebben een identieke eigenschap, dus zijn niet *niet-identiek* in dat opzicht: de tonen c en c1 delen de essentie c van de c, die door Mulisch 'herkend' wordt de c1; derhalve zijn de c en de c1 identiek in het essentie-opzicht en dus *niet niet-identiek* in dat opzicht. Indien we het problematische 'herkennen' van 'toon-essenties' even tussen haakjes zetten, dan is deze tweede deelconclusie correct, ook op basis van de gangbare betekenis van 'is identiek met' wanneer toegepast op eigenschappen.

Uit de twee deelconclusies volgt de slotconclusie, die bestaat uit hun conjunctie (Oer): de c en de c1 zijn niet identiek *en* niet niet-identiek.

De laatste gevolgtrekking is echter niet correct, want het essentie-opzicht uit de tweede deelconclusie, dat met onze luister-ervaring van de primaire harmonie in ons bewustzijn samenhangt (de 'toon-essentie'), is een *ander* opzicht dan het louter fysische frequentie-opzicht uit de eerste deelconclusie. Opnieuw verwacht Mulisch fysische trillingen en tonen en slaat daarmee opnieuw zijn eigen waarschuwing deze "fatale verwarring" nooit te maken in de wind.

Wie het illogische foefje van Mulisch eenmaal door heeft, kan vermeende schendingen van het Beginsel van Aristoteles aan de lopende band fabriceren.

De pisang is niet de citroen, en de pisang is niet niet de citroen. De pisang is niet niet de citroen in zoverre vanuit de pisang wordt *gezien* dat de kleur van een citroen ook geel is. Wat daar herkend wordt, is niet enige citroen in de pisang zelf, maar wat tot de *identiteit*, de *essentie* van de citroen behoort: *geel*. Dat zien, is wat de contradictie van de pisang uitmaakt, want de pisang is niet de citroen. Zij verschillen van elkaar, bijvoorbeeld qua smaak en vorm, en zijn dus niet identiek. De pisang is niet identiek met de citroen *eppure* is de pisang niet niet identiek met de citroen.

Een getrouwe beschrijving van de pisang en de citroen mondt onvermijdelijk uit in een overtreding van het Beginsel van Aristoteles. Het ligt vervolgens voor de hand de aandacht te richten op de smaak in plaats van het gehoor. Ik zou kunnen wijzen op de alomvertegenwoordigde manifestaties van de *dualiteit* van pisang-citroen (zelf de oerdualiteit): man-vrouw, vloeibaar-vast, lepton-hadron, licht-donker, goed-kwaad, dood-leven, golf-deeltje, mooi-lelijk, waar-onwaar, natuurlijk-kunstmatig, goddelijk-werelds, barbaars-beschaafd, vals-echt, fermion-boson, enz. Deze dualiteit kan ik symbolisch weergeven in een formule, die ik *de banaan* noem. Dan zou ik kunnen wijzen op de opvallende overeenkomsten tussen de ontwikkelingsstadia van een mens en een stuk fruit: de mens begint zijn leven als een enkele cel, de cel deelt zich, het geheel volgroeit en is dan vers, om vervolgens beurs te worden en weg te rotten. Dit is de 'historische' dualiteit leven-dood. Een 'systematische' dualiteit als goed-kwaad kwam in de wereld toen Adam zich liet verleiden tot het eten van verboden fruit.

De *fruit-codex* zal onverwacht licht werpen op stilleven, de overeenkomsten tussen komkommer en penis verklaren, en tussen pruim en pruim, zal begrijpelijk maken waarom Extreem Linkse politieke partijen fruit in hun logo opnemen, de verborgen betekenis blootleggen van de uitdrukking 'pluk de dag' en 'een zuurpruim', enz. enz.

Met voldoende eigenwaan en associatieve handigheid zou men een alternatieve compositie van de wereld in elkaar kunnen knutselen.

De drogredenering van Mulisch, te weten de veronachtzaming van *tegelijk en in hetzelfde opzicht* in het Beginsel van Aristoteles, is endemisch in *De compositie van de wereld*. Werkelijk iedere keer dat Mulisch met zijn canon komt opdraven om nog een keer over de onneembaar geachte barrage van Aristoteles heen te springen, komt hij ten gevolge van dezelfde drogredenering ten val. Heb je deze logische uitglijder eenmaal gezien, dan zie je hem overal en krijg je de slappe lach. *De compositie van de wereld* verwordt onbedoeld tot een soort van logische *slapstick*.

Mijn diagnose luidt dat de uitzaaiingen van deze drogredenering de wereldcompositie in alle logische opzichten ongeneeslijk ziek maken. Het doel van Mulisch om een alomvattend systeem te bouwen dat de rationaliteit en de irrationaliteit overstijgt door spaarzaam overtredingen van het Beginsel van Aristoteles toe te staan, heeft geleid tot een structuur die door en door logisch rot is. Nergens treft men echte overtredingen van het Beginsel aan, in weerwil van Mulisch' apodictische verkondigingen van het tegendeel. Het Systeem, dat per constructie zulke overtredingen 'codificeert', is een versierd labyrint van denkdwalingen.

De tot op heden onbeantwoorde allereerste vraag is nu beantwoord: precies om bovenstaande reden is het onmogelijk dat de wereld in elkaar zit zoals Mulisch beweert dat zij in elkaar zit.

De aanzet van *De compositie van de wereld* vormt het conflict tussen rationaliteit en irrationaliteit, en de inzet van Mulisch is dit conflict 'dialectisch te overstijgen' door beide een plaats te geven in een overkoepelende synthese. Hij pleit in wezen voor een *ruimer* rationaliteitsbegrip, waarin het aanvaarden van een tegenspraak niet automatisch als irrationeel wordt aangemerkt. Ofschoon Mulisch gefaald heeft te berekenen dat er innerlijk tegenstrijdige feiten in onze wereld bestaan die een paraconsistent systeem nodig hebben om erkend te worden, is het verhelderend te bezien wat de gevolgen zouden zijn indien Mulisch daarin wel was geslaagd.

Het meest ingrijpende gevolg van een leven zonder het Beginsel van Aristoteles is dat men genoodzaakt is het redeneer-apparaat van de logica zodanig af te zwakken dat de 'explosie-stelling' niet meer te bewijzen is, die luidt dat een enkele tegenspraak *elke* bewering impliceert. *Ex contradictione sequitur quodlibet et quod non libet*. Als men elke bewering, inclusief haar ontkenning, kan bewijzen, dan zijn redeneren, argumenteren en bewijzen volmaakt zinloze activiteiten geworden. Denksystemen draaien dan volledig dol. Het onderscheid tussen waarheid en onwaarheid is dan ook niet meer te maken, doordat beweringen en hun ontkenningen beide zowel waar als onwaar zouden zijn. In zulke omstandigheden is niet alleen systematische wijsbegeerte volstrekt onmogelijk, maar zelfs het voeren van een gesprek of een debat, het verstrekken van informatie, het lezen van een gebruiksaanwijzing, de verslaggeving in de krant, enz. zijn dan niet langer mogelijk. De catastrofale explosiestelling dient koste wat het kost vermeden te worden, en dat gebeurt door een afzwakking van het logische redeneer-apparaat. Redeneren met een dergelijk afgezwakt redeneer-apparaat is echter een uiterst precaire aangelegenheid.

Precair of niet, de eerste vraag die zich nu opdringt is of het verlaten van de klassieke logica Mulisch geen mogelijkheden biedt zijn redeneringen voor Oer alsnog logisch te legitimeren. Driewerf neen. Geen enkele paraconsistente logica tovert de *non sequitur* van Mulisch om in een geldige redeneerregel. Allerhande redeneerregels uit de klassieke logica zijn niet langer voor handen, maar drogredeneringen volgens klassiek-logische maatstaven zijn niet plotseling voor handen als geldige redeneerregels volgens paraconsistent-logische maatstaven. Dat is niet het geval --- het zou trouwens het bankroet van de paraconsistente logica hebben betekend ware dit wel het geval geweest.

In alle paraconsistente logica's kunnen de volgende redeneerregels niet tegelijk geldig zijn: *conjunctieve afzwakking* (uit P en Q volgt Q), *modus tollendo tollens* (uit *als P , dan Q* en *niet Q* , volgt *niet- P*), en een dubbele ontkenning impliceert een bevestiging (uit *niet niet- P* volgt P). De reden is dat men met deze regels de explosiestelling kan bewijzen. (Het ironische van de ironie: in voetnoot 2 op blz. 71 verwijst Mulisch naar de vindplaats van een bewijs van de explosiestelling op basis van deze drie redeneerregels.) Niettemin maakt Mulisch in Redenering gebruik van al deze drie regels. Dit betekent dat de explosiestelling alsnog 'van kracht' is en het Systeem opblaast.

De conclusie luidt dat indien de redeneringen van Mulisch voor Oer geldig waren geweest, de aangewende redeneerregels voldoende sterk zijn het Systeem op te blazen.

Het lijkt er sterk op dat Mulisch zich nauwelijks rekenschap heeft gegeven van het feit dat het toestaan van tegenspraken ernstige repercussies heeft voor de kracht van het logische redeneer-apparaat. De vrijgevochten geest die ook wil toestaan dat er af en toe suikerwater in zijn auto wordt gegoten, moet niet denken dat hij even

voortvarend over de wegen kan blijven scheuren als de dogmatische geest die uitsluitend benzine in zijn tank blijft gieten. Zo zit een explosiemotor niet in elkaar en de paraconsistente logica ook niet.

Mulisch lapt de gevolgen van zijn paraconsistente standpunt aan zijn laars. Daarom kan men onmogelijk iets anders doen dan hem de aanspraak *ontzeggen* op een paraconsistent rationalisme. Waarschijnlijk hecht Mulisch sowieso weinig waarde aan geldig redeneren (zoals zijn logisch geblunder aannemelijk maakt), en zal het hem bijgevolg een worst wezen welk logisch deductie-apparaat hij in de etalage moet zetten om de schijn hoog te houden systematische wijsbegeerte te bedrijven, doch wie systematische wijsbegeerte wil bedrijven, "in een mate die menigeen in mijn geval onuitstaanbaar pedant zal voorkomen" die kan niet op deze manier te werk gaan.

Wanneer we Mulisch classificeren op basis van *wat hij doet*, en niet op basis van *wat hij zegt* dat hij doet, dan komen we uit bij een vorm van pseudo-rationalisme, in dit geval: irrationalisme vermomd als paraconsistent rationalisme. Achter het masker van een 'gemoderniseerde' of 'verruimde' rede schuilt iets wat dicht in de buurt ligt van het obscurantisme.

Wanneer een intellectuele onderneming zoals die van Mulisch faliekant faalt, dan is er in de regel in den beginne al iets goed fout gegaan. Dat lijkt ook het geval met *De compositie van de wereld*.

De wereldsymfonie volgt op de prelude 'Voorwoord' (in feite een Voorrede), waarin Mulisch uiteenlopende bezigheden van de mens onderverdeelt in 'rationele' (wetenschap en techniek) versus 'irrationele' (religie en obscurantisme), de kunst tussen deze twee in plaatst en vervolgens concludeert dat deze 'rationeel-irrationele status' van de kunst "een paradox vertegenwoordigt en daarmee in laatste instantie irrationeel is". Een vooronderstelling van deze Voorrede is dat alle bezigheden van de mens hetzij het etiket 'rationeel', hetzij 'irrationeel' moeten dragen. Dit is een dubieus om niet te zeggen fout uitgangspunt. Is het koken van een eitje rationeel of irrationeel? Is een boek lezen rationeel of irrationeel? En de liefde bedrijven? Enz. enz. Nergens in *De compositie van de wereld* vindt men een spoor van besef van dit uitgangspunt, laat staan van de fatale consequenties ervan. (En voor de zoveelste keer dringt zich de vraag op wat Mulisch onder 'systematische wijsbegeerte' verstaat.)

Wie de kunst 'rationeel noch irrationeel' noemt, komt het probleem welke van de twee etiketten, of misschien beide, de kunst moet dragen, niet langer tegen. We antwoorden op de vraag of de kunst rationeel of irrationeel is, 'Geen van beide', of 'Niet van toepassing', zoals we dat ook antwoorden op de vraag of November pimpelpaars of goudgeel is, of dat een vectorruimte een carnivoor of een herbivoor is, enz. De kunst heeft geen "paradoxale status" en is ook niet "in laatste instantie irrationeel". De vraag hoe de kunst te classificeren in termen van 'rationeel' en 'irrationeel' is een pseudo-vraag, want het is in feite vragen om een semantische categorie-fout te begaan.

De achterliggende vraag, namelijk hoe wetenschap, techniek, filosofie, religie en obscurantisme zich tot elkaar en tot de kunst verhouden, is uiteraard geen pseudo-vraag. Mulisch heeft dit buitengewoon interessante achterliggende probleem onherkenbaar gemaakt in een herformulering. *De compositie van de wereld* bevat opmerkingen die relevant zijn voor *dit* echte en moeilijke probleem. In het *Systeem* zijn ze

evenwel zoek geraakt in een wervelwind van neologismen en symbolen die een exactheid suggereren die er niet is.

Een uitdrukking als 'de rationaliteit van de wetenschap' verwijst naar de algemene overeenstemming die er binnen de wetenschappelijke gemeenschappen bestaat (astronomen, biochemici, geologen, enz.) over een veelheid aan regels waar ieder lid zich aan te houden heeft – redeneerregels, vuistregels voor het uitvoeren van onderzoek, normen voor de inhoud en de vorm van wetenschappelijke artikelen, van voordrachten, van onderzoeksvoorstellen, maatstaven voor ondubbelzinnigheid, enz. In de literatuur, en in de kunst in het algemeen, bestaat zulke algemene overeenstemming niet. Dit neemt natuurlijk niet weg dat iedere kunstenaar zijn eigen regels volgt en zijn eigen normen naleeft, en deze zo nodig verandert – doch zelden *kent*, laat staan letterlijk onder woorden probeert te brengen. Iedere kunstenaar heeft in deze zin zijn eigen 'rationaliteit'. De doelen van kunst en wetenschap zijn uiteraard niet hetzelfde, en bijgevolg geldt dat ook de manieren om die doelen na te streven. Doelen, regels en normen van kunstenaars en wetenschappelijke gemeenschappen verschillen. Maar ze lijnrecht tegenover elkaar te plaatsen, door in het ene geval van 'rationeel' en in het andere geval van 'in laatste instantie irrationeel' te spreken, alsof kunst en wetenschap gedoemd zijn op voet van oorlog met elkaar te leven, is het construeren van zinloze tegenstellingen waar niemand bij gebaat is. Een onderscheid maken is niet hetzelfde als een contradictie debiteren.

Een meer essayistisch boek, waarin Mulisch de overeenkomsten en verschillen tussen wetenschap, techniek, kunst en religie zou hebben besproken en geïllustreerd, zonder de drang om alles in het keurslijf van het glissando-schema te persen, had misschien tot een beter resultaat geleid – men denke ter vergelijking bij voorbeeld aan *De mechanica van het liegen* van Gerrit Krol. Mulisch ondernam de bouw van dit groteske galjoen, dat reeds door de klap van de fles champagne zware averij oploopt en zinkt in de mond van de haven.

Systematische wijsbegeerte is niet aanvechtbare vooronderstellingen verzwijgen en voor lief nemen. Systematische wijsbegeerte is niet nodeloos tegenstellingen creëren. Systematische wijsbegeerte is ook niet gevolgen van standpunten aan je laars lappen en onbedoeld in tegenstrijdigheden verstrikt raken. En systematische wijsbegeerte is zeker niet systematisch logisch blunderen.

Harry Mulisch heeft met *De compositie van de wereld* hoog spel gespeeld en verloren. Desniettemin is deze enerverende enormiteit, dit orgasmische organon, deze windhoos van zeventuizend eolusharpen, dit monumentale morosofische meesterstuk van de demiurgische denkkabouter van de Nederlandse Letteren ontwapenend. Even ontwapenend als een mongooltje van 120 kilo dat op je schoot klimt.